

Перші десятиліття козацької слави

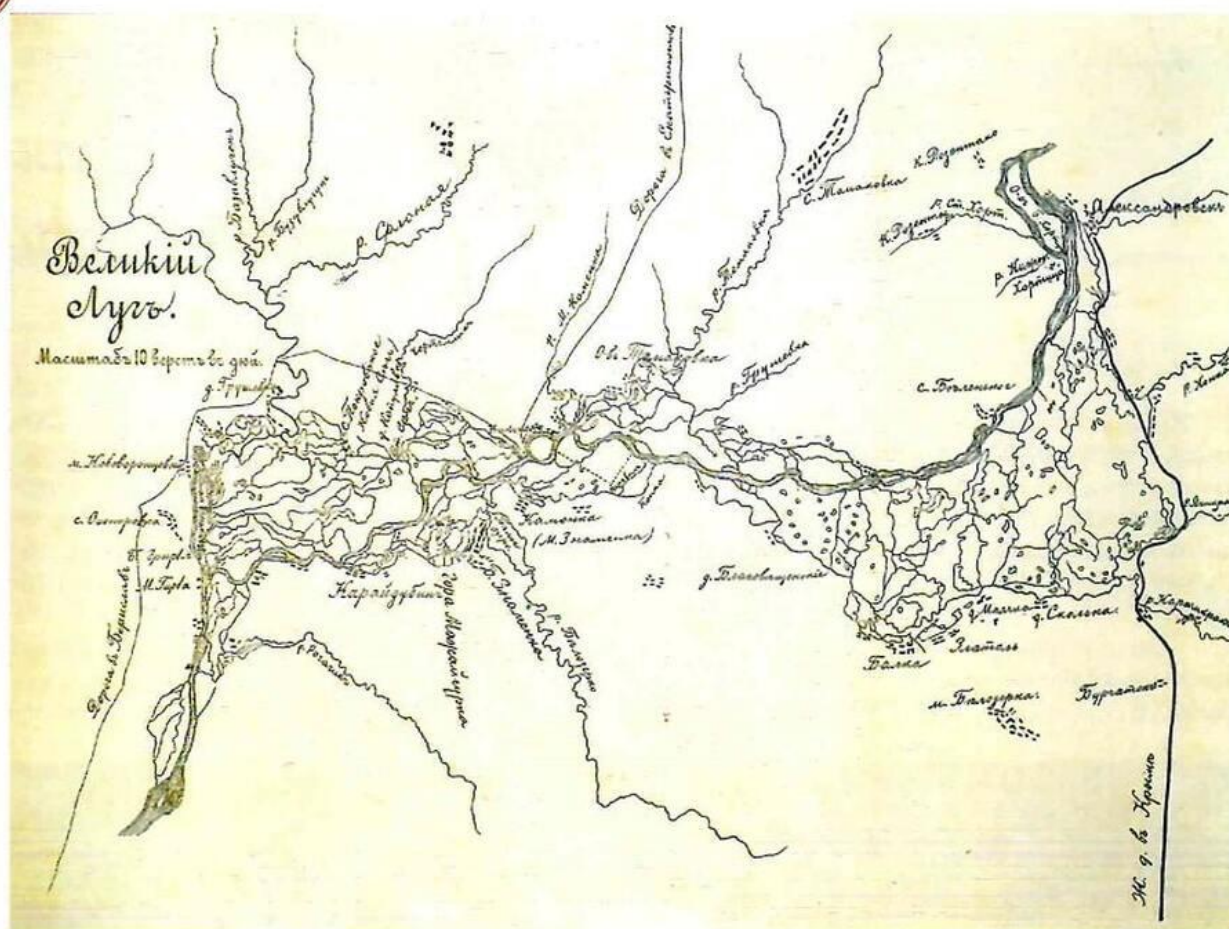
Одним з найпомітніших історичних явищ останніх десятиліть XVI — початку XVII ст. не лише в українському, а й загальноєвропейському контексті, безумовно, став стрімкий вихід на арену військової, політичної та дипломатичної взаємодії Центрально-Східної Європи нової потужної сили — українського козацтва.

Власне, перші достовірні згадки про козаків-християн, як відомо, припадають ще на кінець 80-х років XV ст. З кінця 90-х років відомості офіційних

джерел про козаків, які «много лиха чинять» підданним кримського хана стають регулярними. Король і великий князь Зигмунд I Старий, отримуючи численні повідомлення про успішні дії козацьких загонів і ватаг проти татар і турок, в 1524 році розробляє плани оселення за державний кошт кількох тисяч козаків на островах у пониззі Дніпра, оскільки від них «була б велика і знаменита послуга і оборона державам нашим (тобто — Литві і Польщі)». А вже на середину XVI ст. звичай «козакувати» у перепов-

▲ Мамай. Невідомий художник XVIII ст.

▲ Карта Великого Лугу. Початок XIX ст.

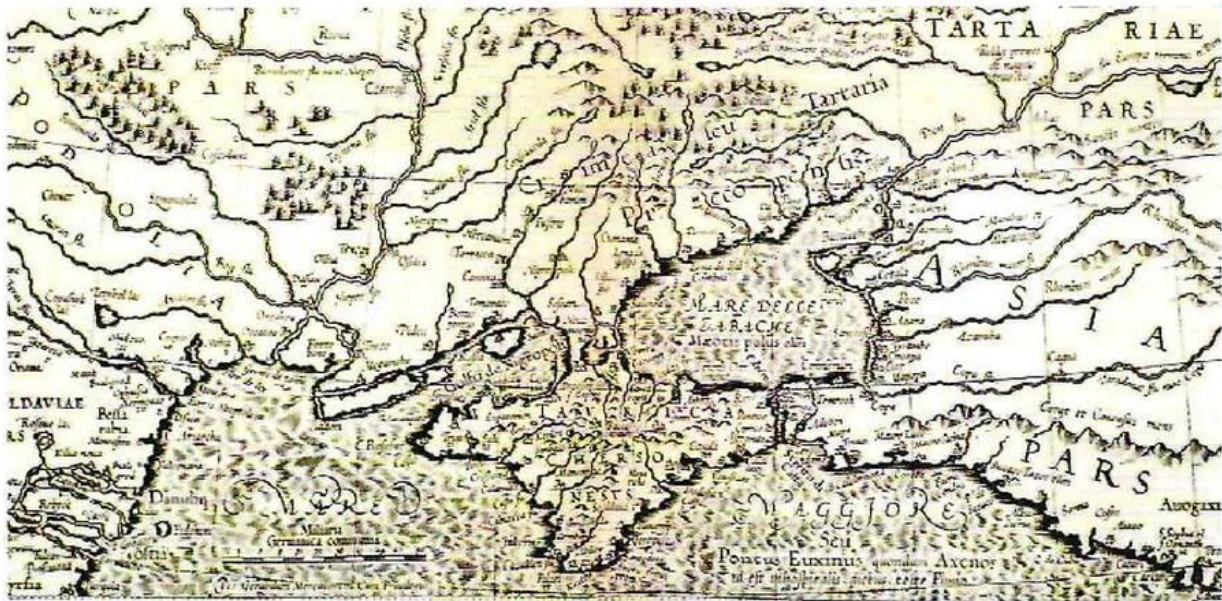
▲ Козак на варті. Художник С. І. Васильківський

неному небезпеками Дикому Полі стає настільки популярним на українських землях, що цим небезпечним промислом бавляться як бідні відчайдухи, так і представники аристократичних князівських і магнатських родин.

Проте аж до кінця XVI ст. козакування усе ж залишалось явищем побутовим, сезонним і, навіть, почасти віковим. Тимчасово об'єднуючись під гаслами оборони рідної землі та боротьби з її ворогами, представники різномірних соціальних груп і станів не поривали своїх звичних, визначених народженням, соціальних зв'язків. Й невідомо, скажімо, після наповненої небезпечними пригодами буремної козацької молодості людина назавжди поверталася до свого природного соціального середовища — чи то князівського, чи то шляхетського, чи то боярського, чи то міщанського.

Докорінних же змін ситуація зазнає уже наприкінці XVI — початку XVII ст. Потужним каталізатором внутрішнього переродження козацтва — як і на етапі його зародження — виступає такий історичний феномен як Великий Кордон Європи.

Великий Кордон сформувався в умовах глобального протистояння християнської та мусуль-

▲ Мапа Криму і Північного Причорномор'я. Г. Меркатора. 1595 р.

манської цивілізації кінця XV – XVI ст., що актуалізувалося з утвердженням у 1453 році на теренах колишньої Східно-Римської (Візантійської) імперії держави Османів. Останні впродовж декількох наступних віків вельми активно поширювали свої впливи на близькі і далекі сусідні країни. Отож для християнської Європи XVI–XVII ст. не було гострішої проблеми, аніж стримування османської загрози.

На українських землях, крім османської загрози (що носила все ж несистематичний, періодичний характер), постійно чатувала небезпека нападу васалів турецького султана – кримських, буджацьких і перекопських татар, для яких невільницький промисел тривалий час був чи не найголовнішою «галуззю господарювання».

Потреба в організації ефективної оборони краю від нападів войовничих сусідів стала одним із найбільш важливих спонукальних мотивів при укладенні Люблінської унії 1569 року та створенні нової європейської держави – Речі Посполитої. Утім, якщо воєнної потуги Речі Посполитої було достатньо для того, аби ефективно протистояти загрозам, що періодично поставали з боку Російського царства чи Шведського королівства, то у випадку з перманентними небезпеками, що наводились на українські землі зі Степу, її виявилось відверто замало. В умовах же неспроможності держави виконати важливу оборонну функцію – її повною мірою перебрало на себе козацтво.

Як держава ставилась до такої «самодіяльності»? І якою була її відплата за небезпечну ратну працю козаків? У годину особливого загострення небезпеки влада Речі Посполитої палезшим чином оціню-

вала хоробрість і самовідданість своїх войовничих підданих. Більше того, навіть спробувала на певні поступки й преференції козацтву, передовсім, зро-

▲ Османське військо у поході.
Турецька мініатюра початку XVI ст.

▲ Сутинка. Художник Юліус Брандт

зуміло, маючи на меті й надалі використовувати нестримну козацьку енергію і хоробрість — щоб не сказати — відчайдушність, на користь Речі Посполитої. Так, ще напередодні Люблінського сейму 1569 року король Зигмунд II Август закликав «*подданих наших, козаком*», котрі «*на Низу перемешкивают*», поступати за відповідну плату на королівську службу при пограничних замках.

З обранням на королівство Стефана Баторія, коли в Речі Посполитій розгорнулася активна підготовка до війни з Московією, у вересні 1578 року з козаками було укладено угоду, у відповідності з якою на королівську службу поступало 500 запорожців, за якими закріплювались певні соціальні права і привілеї. І хоч останні мали доволі обмежений характер, саме «козацька реформа» короля Стефана стане для козаків тією «золотою грамотою», на яку вони неодноразово покликатимуться у майбутньому, захищаючи своє право залишатися вільними «*лицарськими*» людьми та боронячи «*старожитні козацькі права і вольності*».

Проте, як тільки небезпека миналася, влада, звичай, «забувала» про свої щедрі обіцянки. А зважаючи на той факт, що воєнна активність козацтва практично завжди провокувала загострення дипломатичних стосунків Речі Посполитої з Османською Портою, офіційна Варшава у стосунках з козацтвом від політики «пряника» нерідко переходила до політики «батога». Принаймні, намагалась це робити — якщо вистачало сил.

За таких умов козацтво, перебравши на себе важливі для держави оборонні функції та, водночас, не отримуючи від влади належної підтримки, було змушене розвиватися як самодостатній військовий, соціальний, а згодом і політичний організм, зв'язок якого із загальнодержавним тілом Речі Посполитої був доволі специфічним. Виносячи на власних плечах тягар боротьби з нападниками, козацтво, відповідно, не вважає себе зобов'язаним до виконання розпоряджень великокнязівської чи королівської адміністрацій. Тим паче, що в останні десятиліття XVI ст. на українське козацтво звернули увагу при дворах багатьох європейських володарів, які шукали підтримки своїм планам оборони християнської Європи від мусульманської Порти.

Першим звернув увагу на українське козацтво як на потенційний щит християнської Європи Папа Римський Климент VIII восени 1594 року. Слідом за Ватиканом спробу використати міць Війська Запорозького у боротьбі з Османами вчинив австрійський імператор Рудольф II. Зрозуміло, залучення козаків до вирішення нагальних проблем європейської полі-

тики, за можливості отримати за свою ратну службу відповідну винагороду, не лише сприяло стрімкому чисельному росту запорозької громади. Вихід на міжнародну арену прискорив

◀ Бойова сокира.
Початок XVII ст.

Коса бойова ▼

◀ Турецький лук, колчан, стріли. XVIII ст.

Бій з османським військом. Невідомий художник XVIII ст. ▶

процеси самоідентифікації козацтва, усвідомлення безстрашними степовими лицарями себе окремим соціополітичним організмом — з притаманними лише йому певними інтересами, устремліннями і потребами.

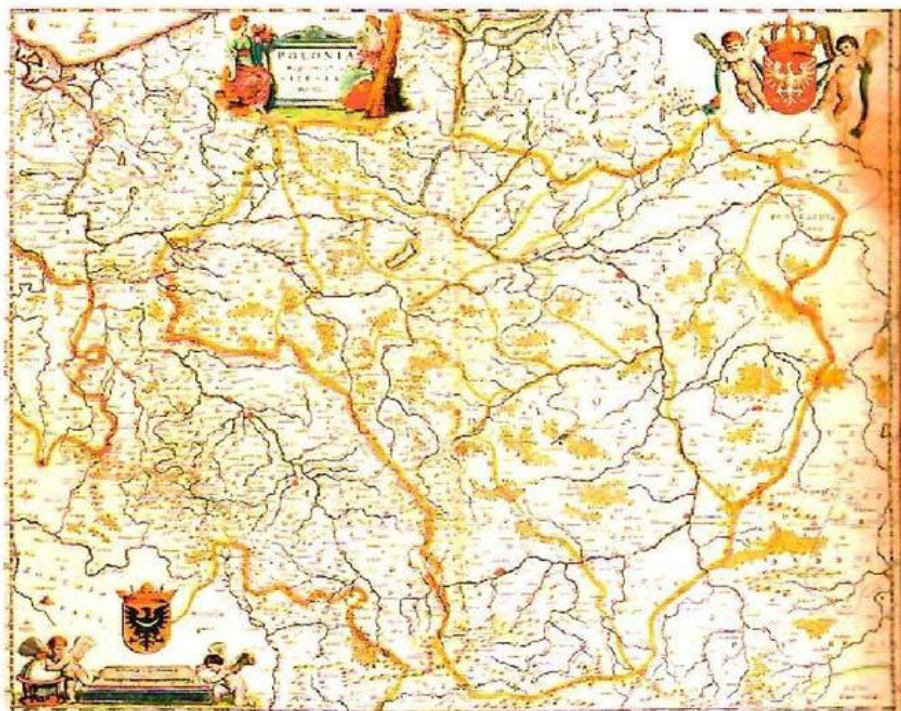
Такий розвиток політичних процесів неминує провокував визрівання глибинного конфлікту з владою. Тим паче, що влада Речі Посполитої не зуміла вчасно розгледіти зародження конфлікту та адекватно на нього відреагувати.

А тому для безпечних і загурепих у вирішенні проблем облантування шляхетської держави очільників Речі Посполитої як трім серед ясного неба влітку 1591 року програвив вибух першої Козацької війни в Україні, що його очолив гетьман Криштоф Косинський.

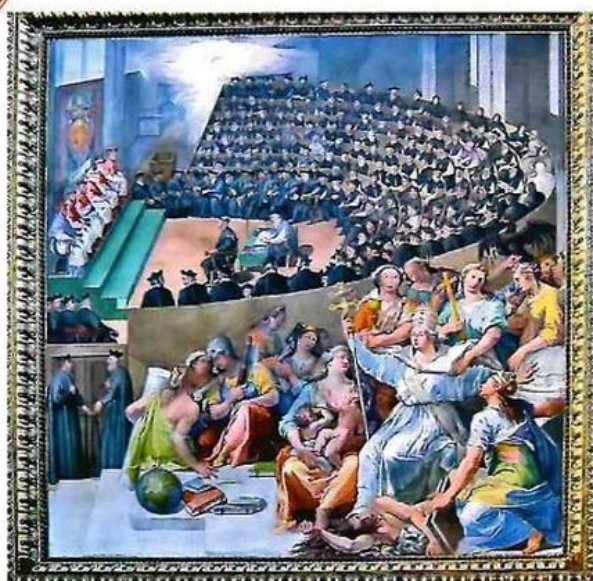
Придушивши цей виступ (переважно силами місцевих українських магнатів), влада так і не спромоглася залагодити

проблему в політичній площині. Відповідь козаків не змусила себе довго чекати — за деякий час, у 1594 році, козацька Україна вибухнула вдруге. Причому, значно потужніше, аніж це було раніше.

У роки цієї війни, коли на чолі козаків стали такі харизматичні постаті як Северин Наливайко, Мат-

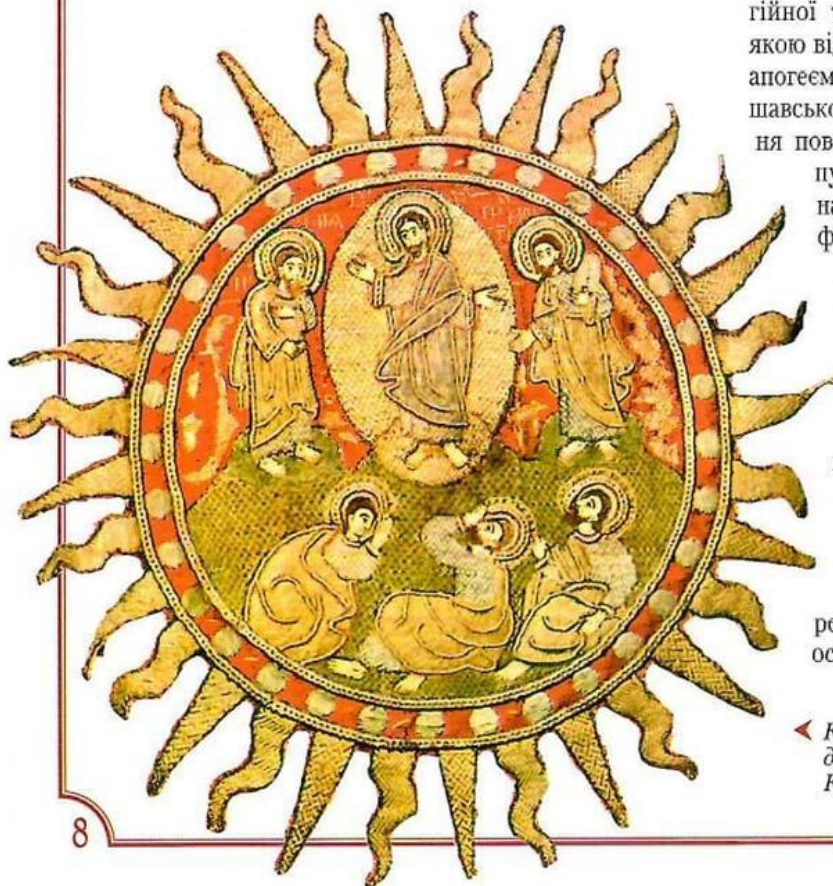

▶ Мапа Корони Польської з Великого атласу Світу І. Блау

▲ Тридентський собор. Невідомий художник

вій Шаула, Григорій Лобода, козацька енергія потужно вилилась із Запоріжжя і Наддніпрянщини майже на всі терени України. Козацькі ідеали знаходили своїх шанувальників і на Поділлі, і на Волині, і на Поліссі, у Галичині і, навіть, на Білорусі. Не даремно ж шляхта коронних земель з жахом констатуватиме: «*вся Україна покозачилась!*». І ця обставина матиме неабияке значення вже у майбутніх сутичках і війнах, яких буде так багато у наступному XVII ст.

Щоправда, перші десятиліття 1600-х років у стосунки козаків з владою Речі Посполитої внесуть певну нормалізацію. Цьому немалою мірою сприятиме вигідна міжнародна «кон'юктура» — спершу війна Речі Посполитої зі Швецією, а згодом тривала громадянська війна в Росії і вторгнення за таких умов на безмежні російські простори коронних вояків на довгі роки забезпечать козацтво ратною працею за межами власної держави.

З цього неабияк потішиться керівництво Речі Посполитої, здобувши за незначну плату боєздатне козацьке військо, а до того ж, відволікши його увагу від нагальних проблем свого власного облаштування в межах своєї держави. Утім, набутий у походах військовий досвід і стрімке чисельне зростання козацтва з неминучою фатальністю наблизитиме розв'язку «козацької проблеми» Речі Посполитої, причому в найтрагічніший з усіх можливих варіантів...

Тим часом, наприкінці XVI ст. спокій на українських землях в чергове було порушено процесами, пов'язаними з укладенням церковної унії поміж православною Київською митрополією та столицею римо-католицького Світу — Ватиканом.

Власне, вельми складний клубок міжконфесійних взаємин на українських землях почав зав'язуватися в часи поширення в Речі Посполитій контрреформаційних ідей, закладених у постановках Тридентського собору 1554—1563 років. Перед тим, часи поширення Реформації стали «золотим віком» релігійної толерантності в поліконфесійній державі, якою від свого народження була Річ Посполита. А її апогеєм стало ухвалення сеймом 1573 року акту Варшавської конфедерації про конституційне закріплення повної свободи віросповідання, рівності у всіх публічних і приватних правах, незалежно від належності до тієї чи іншої християнської конфесії. Не зважаючи на численні протести католицького духовенства, новий король Стефан Баторій згодом підтвердив правомочність цього акту і в 1588 році він цілковито увійшов в нову редакцію Литовського Статуту.

Реформаційне вільнодумство, що так глибоко пустило коріння на українських землях у середині — другій половині XVI ст., справляло потужний вплив і на життя православних громад. Своєрідним уособленням реформаційних ідей у православ'ї, зокрема, реалізацією принципу участі світських осіб в управлінні Церквою, стали православні

◀ *Коло з саявом. Український майстер другої половини XVII ст. З колекції Києво-Печерської лаври*